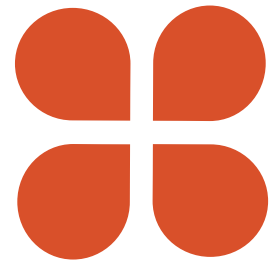

Vårda väl

Biologiskt kulturarv Riksantikvarieämbetet | september 2015

Risgärdesgårdar

Praktiska råd om att återuppliva ett svunnet kulturarv

Idag leder ordet gärdesgård tankarna till endera stenmurar eller gärdesgårdar av trä, huvudsakligen av gran. Båda dessa hägnadstyper är relativt väl dokumenterade och det har under de senaste decennierna gjorts omfattande insatser för att restaurera och återuppbygga både sten- och trädgärdesgårdar i hela landet. Men i det gamla bondesamhället fanns det betydligt fler sätt än så att hägna in eller ut boskapen. Typiskt för sydligaste Sverige var olika former av risgården, det vill säga hägnader som byggts upp av grenar, kvistar, taggiga buskar eller andra röjningsrester. Olika typer av risgärdesgårdar har troligen förekommit i varierande utsträckning även i övriga landet, men skildringar och bilder är fåtaliga. Risgärdesgårdar är i princip helt försvunna i dagens kulturlandskap. Detta Vårda väl-blad beskriver hur risgärdesgårdar kan ha sett ut och ger tips på hur man kan bygga upp nya hägnader av ris.

Risgärdesgårdarnas användning och utbredning

Risgärdesgårdar hade samma funktion som de flesta andra typer av hägnader, det vill säga att förhindra att betesdjur tog sig från ett område till ett annat eller att betesdjur kom åt vissa träd, buskar eller grödor. Före skiftesreformerna handlade det framförallt om att hålla djuren borta från inhägnade åkrar och ängar, inägorna.

I områden med mycket ris och taggbuskar var man angelägen om att röja betesmarkerna regelmässigt för betets skull, och då fick man också material till

Stengärdesgård överbyggd med ris vid Påverås, Marka socken, Falköpings kommun, 1932.
Foto: Mårten Sjöbeck/RAÄ.

sina risgärdesgårdar. Även virkesbristen kan ha gjort att man främst under andra halvan av 1700-talet på vissa håll var tvungen att lämna de mer massivt byggda trädgärdesgårdarna och övergå till risgärdesgårdar.

Ungefär i samband med skiftena, med start i början av 1800-talet, upphörde traditionen att bygga olika typer av risgärdesgårdar, även om det finns

belägg för att de i enstaka fall fanns kvar fram till 1930-talet. Statsmakterna gjorde, med början på 1730-talet, betydande ansträngningar att få bönderna i sydligaste Sverige att bygga stabila stengärdesgårdar samtidigt som trädplantering anbefalldes. Detta på grund av den allt mer trädfattigare slättbygden. Åke Campbell beskriver denna hägnadskampanj för Skånes vidkommande. Taggträdens intåg en bit in på 1900-talet blev risgärdesgårdarnas definitiva fall.

Risgärdesgårdar har förmodligen funnits även i de flesta andra europeiska länderna. Många existerar än i dag. Dessutom finns det framförallt i England samt i Nordfrankrike och i Belgien en tradition med levande hägnader i form av häckar. Vissa av dessa häcktyper är ett mellanting mellan en häck med levande buskar och en risgärdesgård. Idag ser man risgärdesgårdar mest på Balkan och på Pyreneiska halvön. I exempelvis Rumänien kan man fortfarande se många olika sätt att bygga risgärdesgårdar. I Medelhavsområdet och då framförallt i Grekland och Spanien lever traditionen att bygga hägnader med hjälp av taggiga buskar kvar och finns där ofta med hög frekvens runt betesmarkerna. Både levande buskar och dött material används.

Olika typer av risgärdesgårdar

Mårten Sjöbeck dokumenterade några av de sista kvarvarande risgärdesgårdarna under 1920 och 30-talet. Den i övrigt bristfälliga dokumentationen av risgärdesgårdarna gör att vi idag har relativt lite kunskap om deras historiska utbredning och om gårdernas konstruktion i olika delar av landet.

Hur olika gärdesgårdar såg ut styrdes framförallt av den generella markanvändningen och tillgången till olika material. Det kunde till exempel röra sig om ris av slån- eller andra taggbuskar eller av enbuskar, men sannolikt även ris av exempelvis hassel. Det finns dock belägg för att traditionen varit det viktigaste vid valet av material och inte tillgången till ett speciellt rislag på markerna, vilket avspeglas i att olika bygder haft olika gärdseltraditioner.

Begreppet risgärdesgård eller risgärde (eller på skånska risgäre) kan således innefatta en mängd olika typer av hägnadsformer med ris. På Hörjelgården i Skåne, där man under ett antal år arbetat med att rekonstruera olika typer av risgärdesgårdar baserat på Linnés beskrivningar av skånska gärdesgårdar, skiljer man mellan risgäre, levande risgäre, enbuskgäre, stenbottnat enbuskgäre, slånbuskgäre och stenbott-

nat slånbuskgäre. Beteckningarna är mestadels konstruerade och inte historiskt belagda. Linné kallade dem för vasagärden (som troligen kommer utav ordet vase vilket betyder risknippe eller kärve). Andra namn som beskriver samma företeelse är bland annat bråtegärde, enegärde och rishag.

Nya risgärdesgårdar gynnar biologiska och kulturhistoriska värden

I dagens kulturlandskap är igenväxning ett av de största hoten mot kultur- och naturvärden. Betestrycket är ofta för lågt samtidigt som det historiska uttaget av klenved har upphört. Av denna anledning finns det ett behov av återkommande röjningar även i många marker som fortfarande hävdas. Röjningsavfallet eldas oftast upp på plats eller flisas, om det är fråga om större mängder ris och ved. Ur kultur- och naturvårdssynpunkt vore det önskvärt om en del av riset istället kunde användas för att återskapa risgärdesgårdar, inte minst i speciellt värdefulla och utpekade landskapsobjekt, till exempel i vissa kultur- och naturreservat. Tidsåtgången för att lägga ihop riset i en hägnad bör i många fall inte vara nämnvärt mycket större än för att elda upp det.

Många gånger har det hävdats från kulturhistoriskt håll att de äldre kulturlandskapen troligen var fattiga på död ved. Kulturhistorikerna har nog för det mesta rätt i att det inte fanns stora mängder löst liggande död ved i landskapet, däremot tänker man inte så ofta på att det kan ha funnits gott om detta substrat i olika typer av hägnader och i gamla träd med håligheter och döda grenar. Konklusionen blir nog att det fanns en hel del död ved i många kulturlandskap, men att denna bland annat var koncentrerad till olika typer av gärdesgårdar. Inte minst gäller detta för områden i Skåne där risgärdesgårdar var frekventa.

Kulturhistoriska värden

Att återuppföra risgärdesgårdar är ett sätt att levandegöra det äldre odlingslandskapet. Om möjligt är det önskvärt att följa lokala eller regionala traditioner gällande konstruktion och material samt att placera risgärdesgårdarna i lägen där det tidigare funnits hägnader. På så sätt bevaras det lokala kulturarvet och områdets brukningshistoria tydliggörs. Men även om det saknas kunskap om lokala eller regionala förhållanden kan det ofta vara positivt att uppföra risgärdesgårdar för att visa på det äldre bondesamhällets sätt att nyttja markernas resurser.

Risgärdesgård på rumänskt vis mellan Dej och Botiza i norra Rumänien.
Foto: Urban Emanuelsson.

Olika typer av gärdesgårdar i byn Potes i de Kantabriska bergen i Spanien.
Foto: Urban Emanuelsson.

Biologiska värden

Även för den biologiska mångfalden finns det mycket att vinna. Med nya risgärdesgårdar kan mängden död ved i odlingslandskapet ökas. I död ved, framför allt i öppna och soliga lägen som det ju oftast handlar om i detta fall, kan ett stort antal arter av insekter föröka sig. Om stakarna (stolparna) blir stående en längre tid kan även arter av lavar och svampar finna livsrum här. För faunan innebär risgärdesgårdar en möjlighet att få skydd: en rad fågelarter, främst tättingar, kan här finna boplatser i ett i övrigt relativt öppet landskap. Även vissa arter av reptiler kan här finna övervintrings-, uppvärmnings- och jaktområden.

Konstruktion av olika risgärdesgårdar

Det finns en mängd olika sätt att bygga risgärdesgårdar, både med avseende på material och på konstruktion. Ett antal typer av risgärdesgårdar är historiskt belagda i skildringar och fotografier, men utöver dessa har säkerligen funnits flera lokala varianter och variationer.

Johan Lundberg återger i sitt arbete om skånska trähägnader flera olika historiska beskrivningar av hur en risgärdesgård kunde vara konstruerad. Han

Risgärdesgård med stående ris vid Hörjelgården i Skåne. Stakarna är gjorda av avenbok och slanorna av hassel. Riset mellan slanorna kommer från olika träd- och buskarter. Foto: Ulf Lundwall.

räknar upp fyra olika huvudvarianter beroende på vilken typ av bottenmaterial som använts, nämligen jordvall, stengärde eller stenrad, stockar eller slutligen nedslagna störor i kors i marken. Gemensamt för dessa fyra är att någon form av ris hängs eller placeras över som gärdslä. Den enklaste formen består alltså enbart av ris i botten. För att hålla hägnaden stabil användes i regel någon form av störor.

Risgärdesgård med stående ris

En staketliknande variant av en risgärdesgård, som kräver något mer arbete än att bara trycka ihop ris på hög, beskrevs av lantbrukaren och hembygdsförfattaren Olof Christoffersson enligt följande:

Man nedslog pålar i marken, men med en och en halv alns avstånd från varandra. På dessa pålar spikades sedan två rader pilegrenar, mellan vilka pilriset sattes rätt upp och ned så att det med tjockändan spändes mot en jämn jordkant. Risets toppar skulle vara lika höga och jämna.

Risgärdesgård med liggande ris av hassel och ris av allehanda lövträd i Väskinde på Gotland. Stakarna är gjorda av lönn och hassel och har slagits ned med ett avstånd av en dryg meter. Gärdesgården är cirka 50 centimeter bred. Foto: Fabian Mebus/RAÄ.

I Skåne användes främst olika typer av *Salix*-arter (till exempel korgvide, vitpil, blåpil eller knäckepil), men denna typ av risgärdesgård kan självklart byggas av de flesta stubbskottsträd och buskar som utvecklar lämpliga skott och grenar, bland annat avenbok, säl, al eller hassel.

Stakarna slås ned med ett avstånd på cirka en meter och mellan dessa spikas slanor på en höjd av cirka 60 centimeter på båda sidor av stakarna. Facken mellan slanorna fylls med allehanda klena riskvistar med en höjd av cirka en meter. Hållbarheten på denna form av risgärdesgård är förmodligen inte mer än 3–5 år vad gäller de klena riskvistarna som är nedstoppade i facken. Detta överensstämmer ganska väl med intervallet för hamlingen på många håll i landet. Hur lång stakarnas hållbarhetstid är beror till stor del på materialvalet.

Risgärdesgårdar med liggande ris

Risgärdesgårdar kan också konstrueras på så sätt att man slår ned stakarna i två parallella rader och fyller mellanrummet med liggande ris. Avståndet mellan stakarna anpassas till risets längd. Ju större avståndet mellan de två raderna av stakarna är desto tätare och mer svårforcerad blir hägnaden. Vid större röjningar där det kan bli mycket ris är det lämpligt att välja ett något större avstånd som gör att hägnaden lätt sväljer stora mängder.

Denna form av risgärdesgård saknas visserligen i historiska beskrivningar men är en form som bör kunna finna stor användning idag. Den är lätt att konstruera och ställer inga särskilda krav på risets egenskaper. Hägnaden kan fyllas på med i princip vilket material som helst: grenar av löv- och barrträd, buskar, sly, och stammar av olika dimensioner.

Hägnaden sjunker ihop efterhand varför den behöver fyllas på varje eller vartannat år. Om den görs bred och innehåller en del grövre grenar kan den bli en ypperlig så kallad faunadepå, det vill säga ett ordnat upplag av död ved som kan nyttjas av bland annat insekter och fåglar.

Enrisgården

Risgärdesgårdar av enbuskar, som förr vanligen kallades för enrisgärde eller enegärde, har funnits där tillgången på enbuskar var riklig i betesmarkerna. Dessa gården kan ha konstruerats på olika sätt, men ofta placerades hela buskar eller grenar grensle över hägnaden i vertikal led. Märten Sjöbeck skriver följande om enrisgården i Skåne:

Man brukar ofta stödja det sålunda, att över de på marken vilande enrisbuskarna neddrives i marken korsställda lövträdsstammar med två eller tre meters mellanrum. Över korsningspunkterna vila avkvistade raka stammar, över vilka hela enbuskar hängts grensle med baserna uppåt; således ett slags armering. Vid ett för-enklat utförande anbringas de grensleställda enbuskarna direkt på trädstammar lagda omedelbart på riset eller riset själv, utan att pålagda trädstammar kommit till användning. Efter hand bildas nämligen i gårdets botten en kompakt hög av mer eller mindre förmultnat ris, vilket tjänar som stöd för allttjämt nya påhäkningar av enbuskar. Enens stambaser förmultna sist, varför gamla, övergivna enrisgården förete högar av en oändlig mängd stamändar.

Enrisgården har också funnits i en variant där enris och sten har kombinerats. Sjöbeck betecknar denna gärdesgårdstyp som ”vanligt stengärde armerat med enris” och beskriver denna tradition som ett sätt att höja skyddseffektiviteten. Han skriver:

Armeringen kan vara utförd med enriskvistar, löst lagda på stengärdets topp, och vilka kvarhållas av därefter pålagda huvudstora stenar. /.../ Synnerligen effektivt armerad är den form av stengärde, där hela enbuskar användas, och där dessa sättas grensle över gårdet med baserna uppåt. Enbuskarna sättas härvid så tätt som det är möjligt, och de uppåtvända baserna skola vara omsorgsfullt tillspetsat avhuggna. För att bjuda verkligt skydd för boskap skola dessa spetsar vara riktade åt det håll från vilket faran väntas. Omsorgsfullt armerade gården av denna typ skänka en ytterst originell bild.

I Norge finns rekonstruktioner av traditionella enrisgården som byggts på jordvallar. Genom att gräva upp jord bildas ett dike på hägnadens utsida vilket gör att gärdesgården blir mer svårforcerad för de djur som ska hållas utanför det inhägnade området.

Märten Sjöbeck har också dokumenterat en annan typ av enrisgärde där hela, oavkvistade grenar lades i horisontellt led över stakarna. Resultatet är en ganska hög och tät flätliknande hägnad, som förmodligen är något mer tidskrävande att bygga och som kräver mer rakvuxna och längre grenar. Denna typ av hägnad beskrivs mer i detalj i Vårda väl-bladet om flätgärdesgårdar (publiceras 2016).

Risgärdesgård av enbuskar vid Göingeåsen, Brönnestad socken, 1924.
Foto: Mårten Sjöbeck, Helsingborgs museums samlingsdatabas Carlotta.

Stengärde, armerat med enris, vid Söderåsen, Riseberga socken, 1924.
Foto: Mårten Sjöbeck, Helsingborgs museums samlingsdatabas Carlotta.

Risgärde med vertikalt placerade grenar av en, troligtvis med en stenrad i botten. Näs, Norra Mellby socken, Västra Göinge härad, 1927. Foto: Mårten Sjöbeck, Helsingborgs museums samlingsdatabas Carlotta.

Restaurerad traditionell hägnad bestående av en jordvall toppad med enris vid utmarksslätterområdet Blåola i Endalen landskapsvernområde, Norge. Diket på utsidan av hägnaden och det nedhängande riset gör det svårt för de på fjällen fritt betande djuren att ta sig in på slättermarkerna. Foto: Fabian Mebus/RAÄ.

Slånbuskgärde på Hörjelgården. Foto: Ulf Lundwall.

Förmodligen tillhör enbuskgärderna de mer åldersbeständiga formerna av risgärdesgårdar. Enen bryts ned relativt långsamt och eftersom konstruktionen lätt kan fyllas på med nya enbuskar kan de stå i lång tid.

Slånbuskgärden och gården av andra taggbuskar

Gärdesgårdar av taggbuskar är förmodligen de mest svårforcerade rishägnaderna, vilket redan konstaterats av Linné:

Slånbärsbuskar avhuggna och genomträdde med perpendikulära störor voro på många ställen i Skåne de allmännaste gärdesgårdar, över vilka ingen kunde kliva; alltså den säkraste stängsel i landet.

Slånbuskgärden uppförs genom att stakar slås ner i jorden med ett avstånd på cirka en halv meter. Mellan och runt dessa stakar läggs ris av i huvudsak slån, men även andra taggiga buskar som hagtorn, rosor och björnbär kan användas. Om gärdesgården står på en vindutsatt plats kan ytterligare armering göras

genom att slånor av kvistade lövträdsarter diagonalt trycks ner genom det pålagda riset. Höjden bör vara cirka en meter. Livslängden avgörs framför allt av materialet i stakarna. Helst bör något beständigt material som ek, avenbok eller en användas, i andra hand mindre beständiga träslag. Stakar av en har en beständighet på över tio år, men nytt ris måste påföras ungefär vart femte år.

I likhet med vad som ovan skrivits om engärdesgårdar kan slån och andra taggbuskar också användas för att armera stengärdesgårdar och därmed avsevärt förbättra deras funktion. Det finns många historiska belägg för att denna typ av gärdesgård var vanligt förekommande. Antingen läggs man riset löst på stengärdets topp, eller lägger på sten ovanpå riset.

Beständigheten av ett stenbottnat slån- eller annat taggbuskgärde är betydligt längre än om materialet läggs direkt på marken. Så länge stakarna inte ruttar i sina nedersta delar bland stenarna, torkar riset ovanpå stenarna snabbt och kan göra nytta i femton till tjugo år. Det sjunker dock ihop en del med tiden och då måste man fylla på med nytt.

Gammalt stenbottnat slånrigärde i behov av renovering på Hörjelgården. Till vänster detaljbild av samma gärde. Foto: Ulf Lundwall.

Levande risgärdesgårdar och häckar

En levande risgärdesgård kan bestå av på platsen spontant uppvuxna eller planterade buskar som tuktas för att bilda en hägnad. Av Linnés skildringar vet vi att denna typ av hägnad förekommit i Skåne. Här följer följande anvisningar för konstruktionen:

Den som här i Skåne vill lättast och hastigast anlägga häckar bör taga pilstörar, sätta dem bittida om våren eller på sena hösten $\frac{1}{2}$ aln neder i jorden på slätt efter det utstakade målet, då de utslå sina kvistar uppåt. Efter 1 eller högst 2 års förlopp uppkastas diket utanför och valen på sidorna och inuti de uppvuxna pilbuskar, som därigenom ännu mera buska till sig vid roten. Var som helst någon öppning visar sig på denna häcken, där nedstickas antingen nya störrar, eller kullböjda kvistarne åt öppningen,

Gärde under renovering med enestakar nedslagna på Hörjulgården. Foto: Ulf Lundwall.

eller planteras nyponbuskar, björnbärsbuskar, berberis, slånbärsbuskar etc. Då detta skett, står häcken och gärdesgården, om han rätt hävdas, hela hundra åren och behöver ej det årliga dikandet, ja häcken giver då årligen bränsle av sådant, som vart år borthugges.

Beroende på vilket ursprungligt växtmaterial det funnits på platsen kan hägnaden alltså behöva kompletteras genom plantering med exempelvis olika typer av taggbuskar. Det är också tänkbart att hägnaden kan förstärkas genom att tillföras dött ris av olika former. För att denna typ av risgärdesgård ska fungera som hägnad för kreatur är det viktigt med regelbunden beskärning för att hålla den tät.

Ansamling av bindvide på Hörjlgården som hösten 2014 beskars för att påbörja en omvandling till en levande risgårdesgård. Foto: Ulf Lundwall.

Beroende på djurslag behöver den förmodligen armeras med ris av taggbuskar. Annars är nog risken stor att hägnaden helt enkelt äts upp, särskilt om getter eller får är i farten.

Risinhägnader kring träd och buskar

I det gamla bondesamhället fanns det behov att periodvis hägna in vissa träd och buskar. Det gällde till exempel stubbskottsträd, lågt hamlade träd eller hasselbuskar som behövde skydd från betande djur de första åren efter förnygring. Genom att lägga taggiga buskar på och kring det förnygrade stubbskottsträdet eller busken skyddas de nya skotten. Ett alternativ är

Ettåriga skott i en flätad inhägnad av ris i Hatfield Forest norr om London. Foto: Leif Gren/RAÄ.

att ta en del av röjningsmaterialet och bygga någon form av enklare hägnad kring stubben. Det krävs ingen särskilt avancerad konstruktion eftersom skyddet endast behöver fungera ett fåtal år. Därför kan man låta hägnaden förmultna utan att fylla på eller underhålla den. Ofta utgörs konstruktionen av någon form av flätad hägnad. Fenomenet beskrivs mer detaljerat i Vårda väl-bladet om flätgårdesgårdar (publiceras 2016).

Referenser

- Campbell, Å. 1928. *Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet. Etnografisk studie över den skånska allmogens äldre odlingar, hägnader och byggnader.* Lundquistska Bokhandeln, Uppsala.
- Christoffersson, O. 1936. *Skytts härad. Kulturhistorisk beskrivning.* Trelleborg.
- Linné, C. von. 1775. *Carl Linnæi Skånska resa på höga överbetens befallning förrättad år 1749.* Wahlström & Widstrand, Stockholm.
- Lundberg, J. 2010. *Skånska trähägnader, en studie i konstruktion och historisk utbredning.* Examensarbete. Högskolan Kristianstad. <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:408684/FULLTEXT01.pdf> (2015-06-04).
- Risgären. *Speciella gärdesgårdar på skånska.* 2015. Riksantikvarieämbetet, Visby. <http://samla.raa.se/xmlui/handle/raa/8237> (2015-06-04).
- Sjöbeck, M. 1925. "Skånska gärdesgårdar. Ett bidrag till kunskapen om deras former och utbredning". I *RIG* 1925(1-2):73-93. <http://journals.lub.lu.se/index.php/rig/article/view/8720/7856> (2015-06-04).

Detta Vårda väl-blad är baserat på Riksantikvarieämbetets rapport *Risgären: Speciella gårdesgårdar på skånska*, 2015.

Artikeln är licensierad med CC BY.
www.creativecommons.se/om-cc/licenserna/

ISBN 978-91-7209-714-8 (Tryck)
ISBN 978-91-7209-715-5 (PDF)

Riksantikvarieämbetet

Box 1114, 621 22 Visby
Tel: 08-5191 8000. Fax 08-66 07 284
E-post: vardaval@raa.se
www.raa.se